

В.В. Отрощенко *

ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КИПЧАЦЬКОГО КОМПЛЕКСУ ЧИНГУЛЬСЬКОЇ МОГИЛИ

Стаття є реакцією на нову публікацію в журналі матеріалів Чингульської Могили¹. Аналіз історіографії проблеми з урахуванням позицій фахівців з історії та археології Дешт-і Кипчак дозволяє розглянути комплекс у контексті подій середини XIII — першої половини XIV ст., що відповідає ранньому періоду історії Улусу Джучі. Наведено додаткові міркування на користь гіпотези щодо ймовірності поховання на р. Чингул хана Тігака.

Ключові слова: Дешт-і Кипчак, Угорщина, Болгарія, Латинська імперія, Галицьке королівство, Надросся, Улус Джучі, Тігак.

Розлогі публікації матеріалів розкопок на сторінках нашого журналу (Отрощенко, Рассамакін 1986; Галенко, Рассамакін, Вудфін, Голод 2016, № 3; 2016, № 4) дають змогу авторів безпосередньо перейти до суті проблем, винесених у заголовок. Адже розбіжності в датуванні комплексу та ідентифікації особи небіжчика не дозволяють виконавцям дослідницького проекту з вивчення Чингульської Могили дійти консолідованих висновків щодо його ролі й місця в драматичних подіях XIII ст.

На момент відкриття комплексу восени 1981 р. серед дослідників археології Дешт-і Кипчаку панувала теза, що таке яскраве поховання могло бути організоване лише в період могутності половців, коли вони контролювали Степ. Тому спершу його датували XII ст., припускаючи, що виявлено поховання одного з половецьких ханів (Отрощенко 1983, с. 302). С. Плетньова спочатку пов'язала комплекс з

подіями кінця XII — початку XIII ст. (Плетнева 1983, с. 83). Надалі свою позицію дослідниця практично не змінила, уточнивши, що «*курган этот относится к последним десятилетиям половецкого владычества над степью*» й містить «*захоронение знатного человека, скорее всего хана*» (Плетнева 2003, с. 161—162).

Проте, у тому ж 1983 р. позначилось розходження авторів розкопок із названою авторкою. Адже ми віднесли комплекс до першої половини XIII ст. з 40-ми р. включно, коли про кипчацьке панування в степу вже не могло бути мови (Отрощенко, Рассамакін 1983, с. 80). До омолодження дати комплексу нас підштовхнуло конструктивне спілкування з медієвістами (Б. Маршак, М. Крамаровський, М. Горелік) та знайомство з відповідною літературою. Зважаючи на те, що найближчим за приданим та ритуалом до Чингульської Могили виявилось поховання з Таганчі в Надроссі (Хойновский 1896, с. 118—125), ми врахували спостереження та висновки дослідниці, яка датувала названий комплекс першою половиною XIII ст. (Пятышева 1964, с. 29—34).

Попередня публікація половецького комплексу з Чингульської Могили зробила його доступним для наукового загалу (Отрощенко, Рассамакін 1986, с. 14—36). Аналогії поясам комплексу серед продукції ювелірних майстерень області Рейн—Маас виявлені в монографії І. Фінгерлін (Fingerlin 1971). Вони дозволили уточнити вік поховання у межах другої третини XIII ст., а в особі з Чингульської Могили побачили реемігранта. Ймовірність організованого повернення біженців зі Степу на Схід обґрунтували українські історики (Голубовский 1884, с. 233; Грушевський 1905, с. 547). Археологічну мотивацію для такого висновку надала Н. П'ятишева, переглянувши етнічну належність небіжчиків з Таганчі та інших яскравих поховань часів монгольської навали в Надрос-

* ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, заввідділу енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

¹ Галенко О., Рассамакін Ю., Вудфін В., Голод Р. Трофеї половецького вождя з Чингульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка. *Археологія*. 2016, № 3, с. 28—48; № 4, с. 42—71.

сі на користь половців (Пятышева 1964, с. 29—34). Поховання понад р. Чингул наочно показало теренову глибину повернення біженців до рідних пасовищ, поєднавши системою прямих аналогій половецькі (кипчацькі) поховання в басейні р. Рось з Чингульською Могилою на Лукомор'ї. Історичні свідчення позначають дві хвилі повернення кипчаків: перша в середині, а друга на початку 80-х рр. XIII ст. Поясні набори з кипчацьких (кунських) поховань в області Куншаг А. Палоці-Хорват датував 40—60-ми рр. XIII ст. (Pálóczi-Horváth 1982, l. 96—97, кер. 5). У пошуках ймовірного лідера реемігрантів ми вийшли на Тігака — очільника кипчацької орди на службі у короля Данила Галицького на межі 40-х — 50-х р. XIII ст. (Отрощенко, Рассамакін 1986, с. 31—34).

Тему Тігака було пролонговано в запорізьких тезах 1988 р. (Отрощенко, Рассамакін 1988, с. 39—40). За часів Перебудови було знято заборону для українських вчених на використання наукової спадщини М. Грушевського. Його бачення постаті Тігака, обставин його життя до та після служби в короля Данила вписалося в гіпотетичну «біографію» особи, похованої в Чингульській Могилі. Автор «Історії України-Руси» припускав, що Тігак був сином чи іншим свояком хана Котяна, тобто міг перебувати певний час серед орди останнього в Угорщині. Понад те, історик звернув увагу на шлюб Тігакової доньки з сином Данила, ймовірно Мстиславом, що засвідчує харизматичний статус її батька. Що ж до долі Тігакової орди та її хана, то на думку історика, вони повернулися в рідний Дешт-і Кипчак (Грушевський 1905, с. 546—547).

1991 р. скарги Чингульської Могили вперше вийшли за кордон на виставку «Золото Степу. Археологія України» до м. Шлезвіг (ФРН). Так сталося, що у німецькомовній версії каталогу виставки було перевидано переклад статей про хана з журналу «Наука и жизнь» за 1983 р., прокоментованих вище. Тому зміни до розуміння комплексу, внесені авторами впродовж наступних восьми років, лишилися поза кадром (Отрощенко, Рассамакін 1991, с. 269—271). Позитивно відреагував на цей текст М. Кірпи́чников у кулуарах наукової конференції, присвяченої відкриттю виставки. Справа в тому, що в тексті 1983 р. автори робили спробу пов'язати комплекс з особою Котяна, який став жертвою змови в м. Пешт навесні 1241 р. Б. Маршак у руслі концепції реемігранта висловив припущення, що тіло хана могли привезти до Степу в проміжку між похо-

дами Бату й там поховати. Тоді нам такий поворот подій здався ймовірним, але зважаючи на те, що труп Котяна був розшматований розлученим натовпом, а його орда відкочувала до Болгарії, а не на схід, версію Котяна довелося облишити, не відмовляючись від припущення Б. Маршака по суті. Прив'язка до поховання Котяна була останньою можливістю вписати комплекс у домонгольську добу історії кипчаків, на що й розраховував М. Кірпи́чников. Праця над україномовною версією каталогу під час виставки ще тривала, що дозволило авторам подати новий текст за доповіддю, виголошеною на цій конференції (Отрощенко, Рассамакін 1991, с. 269—271). Тоді комплекс було вписано в контекст подій, що відбувалися в 40—50-ті рр. XIII ст., тобто вже у наступний період історії кипчаків — золотоординський. Засади такого підходу розроблялися й надалі (Отрощенко, Вовк 2000, с. 83—88; Отрощенко 2007, с. 164—166; 2012, с. 103—107; Otroschenko 2010, l. 341—348).

Інтенсифікації вивчення Чингульської Могили посприяв українсько-американський проект за підтримки гранту від Гетті-Фонду (США), розрахований на чотири роки (2006—2009). Проводилися додаткові реставраційні роботи з тканинами (реставратор М. Степан), графічна та фотофіксація речового матеріалу, реконструкція етапів земляних робіт зі спорудження насипу над похованням. Було заплановано підготовку колективної монографії, присвяченої видатній пам'ятці. Важливими етапами виконання проекту стали круглі столи, проведені у Філадельфії (квітень 2007 р.) та Києві (березень 2009 р.). У процесі обговорення проблем пам'ятки в розширеному колі фахівців чітко проявилися дві позиції в датуванні та, відповідно, історичній характеристиці комплексу. У Філадельфії більшість виконавців проекту, вони ж автори статті «Трофеї половецького вождя...», відійшли від напрацювань дослідників кургану 80-х—90-х рр., фактично повернувшись на позиції радянського кипчакознавства (С. Плетньова, М. Кірпи́чников та ін.). Ю. Рассамакін комфортно приєднався до більшості. Їх підтримав П. Голден, озвучивши ім'я Юрія Кончаковича — претендента на право бути похованим у Чингульській Могилі. Автор лишився у меншості, так і не почувши переконливих аргументів на користь альтернативної гіпотези.

Дискусія на круглому столі в Києві пройшла в іншій тональності. Фахівці з археології середньовічного Степу (О. Комар, О. Євлевський)

піддали критиці нову спробу опустити комплекс у домонгольські часи, а останній, будучи залученим до проекту, навіть припинив участь у ньому. Ситуація склалася так, що в колі виконавців не залишилось фахівців з *археології* тюркського Степу. Зауважу, що Чингульська Могила — об'єкт середньовічної *археології* й ігнорувати висновки профільних фахівців щодо нього не варто. Невдовзі М. Квітницький, який на дискусії в Києві підтримав нову версію, відкоригував свою позицію: «*Висловлена нами думка, за круглим столом у березні 2009 р., про те, що поховання може бути датованим 1-ю чвертю XIII ст. і може належати хану Кончаку або його сину Юрію Кончаковичу виявилася помилковою*» (Квітницький 2012, с. 12, прим. ****). Нині ж він датує комплекс 30-ми рр. XIII ст., не пізніше 1238 р. (Квітницький 2016, с. 53).

Отже, маємо два підходи щодо ідентифікації небіжчика (Юрій Кончакович, Тігак) та три до датування комплексу: 1) перша третина XIII ст. (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 55); 2) 30-ті рр. XIII ст., до Великого західного походу монголів (Плетнева 2003, с. 161—162; Квітницький 2016, с. 53); 3) середина — 3-тя чверть XIII ст. (Горелик 2002; Отрощенко 2007, с. 165; Ланго, Полгар 2009, с. 492). Поле для дискусій, як бачимо, лишається досить широким.

Загалом же, публікація нових досліджень за матеріалами комплексу на сторінках «Археології» є позитивом, зважаючи на те, що попередні статті авторів проекту подані в не надто доступних для українського читача англomовних виданнях (Woodfin et al. 2010; Holod, Rassamakin 2013; Holod, Halenko 2011—2014; Pokett et al. 2016; Woodfin 2016). Вважаю, що дискусія довкола порушених проблем має піти на користь колективної монографії. Є питання до формату матеріалу, викладеного в «Археології», позаяк не зрозуміло навіщо дві великого обсягу статті подавати як одну? По-суті це окремі розділи майбутньої монографії. Вони мають свій вступ, основну частину, а друга й висновок, стосовно цієї ж подачі. Плюс у кожній з них є свій епіграф, шапка, ключові слова, що не збігаються, окрім спільного етноніму. Це ж стосується двох списків літератури та резюме. Спільна назва є доречнішою для другої статті. Назва ж першої частини — «Реконструкція поховального ритуалу» мала бути винесеною в її заголовок із додачею назви пам'ятки. До того ж сторінки обох статей частково збігаються, що ускладнює посилання на них.

Перша зі статей має характер додаткової публікації описового плану з реконструкці-

ями домовини та етапів спорудження насипу. Не зовсім зрозумілою є поява другого (відкритого) сагайдака, відсутнього в звіті та першій публікації комплексу (Галенко та ін. 2016, № 3, с. 42). Не пояснено, з яких елементів супроводу його реконструйовано та де стріли. Тут явно не вистачає додаткових пояснень та ілюстрацій. Формально вставлено абзац з викладом концепції В. Отрощенка (Галенко та ін. 2016, № 3, с. 28). Адже жодної реакції на нього, окрім подиву з наполегливості автора, немає ні в першій, ані в другій статті. В останній тема датування комплексу проходить пунктиром й зосереджується, зрештою, на критиці І. Фінгерлін, якій ставлять у провину «*нав'язану дату третьої чверті XIII ст.*» для профільованих пряжок готичного типу (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 54). Вибачте, нав'язану кому? Монографія І. Фінгерлін вийшла друком за 10 років до відкриття на Чингулі. Дослідниця працювала з яскравими артефактами лицарської культури — поясами, що мають часом фіксовану дату поховання, засвідчену в церковних книгах. І. Фінгерлін приписано, у стилі кондової радянської науки, «*чимало методологічних помилок*» (без конкретизації), але з вироком, що «*ця типологія безпорадна для атрибуції поясів з Чунгульського кургану*» (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 54). Ну, звісно безпорадна, коли повірити, що в Степу пояси з'явилися ще до того як їх встигли виготовити німецькі ювеліри на Рейні. До поясів ми ще повернемося.

Важко оминати факт переінакшення назви Чингульського кургану на Чунгульський «у відповідності до тюркського походження назви ріки «Cöngül»» (Галенко та ін. 2016, № 3, с. 30, прим. 4). Справа в тому, що цю пам'ятку охрестили археологи, використавши назву річки, коли в кургані 5 пішли неординарні знахідки з поховання 3. На це вказує складова «курган», відмінна від народного «могила». Використана авторами розкопок назва міцно увійшла в науку, а тому зміна навіть однієї літери вносить певну плутанину. Зазначу, що перша спроба вставити літеру «у» в назву річки, а відтак і могили, належить журналістові: «*Чун-гу-у-у-у-л-л-л... Археологам сподобалась гучна назва. Дискутували, що вона означає — глибоке місце чи крутий поворот, бо тюркські слова «чунгул» (вир) і «ченгул» (гак) дуже схожі*» (Сушко 1981, с. 4). На неї відреагував й автор (Отрощенко 1982, с. 4), а словосполучення «Чунгульський курган» чи не вперше, за хронологією, вигулькнуло на шпальтах газети «Правда» під рубрикою «Пестрая смесь» (Сергеева 1982,

с. 8). Проте, редактори журналів надали, як здавалось остаточно, перевагу варіанту «Чингульський курган». З часом у нашого «Csingul-party» куп з'явився майже близнюк — Csengelei kunok із зони осілості кунів (кипчаків) в Угорщині, за термінологією Ф. Хорвата (Horváth 2001, р. 208, 213).

Зрештою, назва могили не є головною в колі проблем, пов'язаних із Чингулом. Істотніше встановити статус особи, похованої в ній. Титул «хан», утвердився від перших публікацій комплексу, будучи сприйнятим як дослідниками могили, так і колегами. Проте, «хана» не уподобали американські учасники проекту, судячи з виступів на круглому столі в Філадельфії. В останній публікації «хан» вже відсутній. Натомість використано амбівалентне поняття «вождь» у заголовку статті. Як синоніми вживаються поняття «степовий ватажок» та ймовірний «князь». Автори проекту, визнаючи половецьку етнічну належність небіжчика, чомусь послідовно уникають вживання жодного з відомих тюркських титулів щодо нього. Свідоме нівелювання статусу лідерів кипчацької спільноти дисонує з висновком, що «найбільший між усіх половець» Юрій Кончакович похований у Чингульській Могилі (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 54). Але ж такий титул дозволяє Юрію вважатися не просто ханом, але й каганом — володарем Рах Половців, на кшталт Коб'яка Карлійовича, «головного кагана Половців» (Пріцак 2008, с. 28—29, 45).

Спроба долучити до зв'язу Юрія ще й битву при Адріанополі (1205 р.) не є вдалою. Куманську кінноту (14 000 шабель) вів у бій Kotzās, визначивши перемогу болгарського царя Калояна над військом імператора Латинської імперії Болдуїна I (Стоянов 2006, с. 245—246). О. Галенко, за Нікітою Хоніатом, очільника куманів іменує «Коджа», перекладаючи це тюркське слово як «великий, старий, старший». На його погляд, воно збігається змістовно з титулом великого князя, а тому Коджею під Адріанополем був саме Юрій Кончакович (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 49). Проте, ім'я ватажка куманів відтворюють і читають по-різному: не лише Коджа, але й Коца (Стоянов 2006, с. 245) чи Kotzas (Spinei, р. 283), що впливає й на переклад його з тюркської мови. Люб'язно прокоментував цю ситуацію тюрколог З. Гасанов: *«Если Вы покажете любому серьезному тюркологу (со знанием древнегреческой фонетики) имя Kotzas, он вам скажет, что это имя Ходжа (иногда Ходжа). По-тюркски «Носа». Третья буква этого имени («с») по-русски читается*

как «дж», но по-тюркски это один звук, а не два. Этот звук в тюркских языках происходит от звука «ч»» (Лист від 12 вересня 2017 р.). Отже, у Хоніата все-таки наведене ім'я полководця, а не епітет до нього.

Повертаючись до версії О. Галенка, варто зазначити, що навряд чи на самому початку XIII ст. Юрій був уже «великим», зважаючи на те, що в активній політиці тоді ще діяв його батько. 1203 р. Кончак, у спілці з Данилом Коб'яковичем, допоміг Рюрику Ростиславичу в успішному нападі на Київ (Стоянов 2006, с. 245). Саме Кончак, будучи тоді і великим, і старим, і старшим, формально підходить під образ переможця над хрестоносцями та може претендувати на Чингульську Могилу, згідно логіки О. Галенка. Втім, кипчацькі переможці тієї славної битви лишилися на службі у царя, отримавши додаткові землі для поселення. Не втратили вони свої позиції й після загибелі Калояна 1207 р. У Болгарському царстві харизми кипчацької еліти вистачило на три династії: Асен (1185—1280), Тертер-опа (1280—1323), Шишман (1323—1396) (Пріцак 2008, с. 46). 1240 р. очільник куманів Східної Фракції хан Йона(с) уклав угоду з латинським імператором Болдуїном II.

Юрію Кончаковичу, що став великим ханом (каганом) по смерті батька, довелося з Данилом Коб'яковичем виступити на захист степу пізніше, проти армій Субедея та Джебе. Битва біля Дону 1222 р. закінчилася поразкою половців. Син Юрія пограпив у полон, а батько з Данилом загинули на полі бою чи, за іншим джерелом, втекли на захід до Дніпра. Пізніше Юрій нібито бере участь у поході на Дербент 1227 р. як хан Гюрге (Гурка, Гюр-хан) (Пилипчук 2015, с. 48). Показово, що Юрій та Данило вже не фігурують серед лідерів опору монголам 1223 р. На тлі воєнних дій у Степу умов для пишного й витратного похорону у них практично не було. Допомоги для опору монголам у Києві шукав новий великий хан Бастий, прийнявши хрещення, а в Галичі — хан Котян, названий Старим.

Пунктирний метод датування комплексу, обраний авторами статей, практично губиться в міркуваннях щодо символічних, сакральних чи пережиткових функцій того чи іншого унікального артефакту. Дослідники обмежують джерело надходження артефактів виключно воєнними трофеями. Такий підхід істотно збіднює як особистість хана, так і образ Дешт-і Кипчак як країни, що не лише воювала, а ще більше торгувала з навколишнім світом, маю-

чи й продукуючи власні товари, запитувані сусідами. В. Стоянов нагадує, з якими дарами прийшли кипчаки шукати допомоги супроти монголів у князів України-Руси: «*кони, камили, бевולי, девойки*» (Стоянов 2006, с. 247). Маючи такий товар, а особливо «*красних дівок половецьких*», кипчацькі хани стали в XIII ст. таким собі колективним тестем Європи. Припущення, що пояси роботи західноєвропейських ювелірів, виявлені в похованнях кипчаків (кунів) Угорщини, могли бути весільними дарунками аристократів Латинської імперії, висловлене ще до відкриття комплексу на р. Чингул (Paloczi-Horvat 1982, l. 106). Але його обходять увагою автори проекту. Поза тим, у французьких джерелах є важлива інформація щодо угоди ханів Йони та Саронія (Шир Янні) з імператором Латинської імперії Болдуїном II задля участі куманів і болгар в облозі фортеці Цурулон (1239—1240 рр.). Шлюб з доньками Саронія взяли 1241 р. аристократи Жоффруа де Мері та Болдуїн де Мено, а з донькою Йони побрався перший міністр Латинської імперії Наржо II де Тусі (Spinei 2003, p. 303).

Особлива увага дослідників прикута більше до квадратної кришталевої брилки з хрестоподібно розташованими отворами, виявленої біля черепа коня № 2. В. Вудфін переконливо довів, що ця брилка колись була центральним елементом у конструкції самоцвітного (кабашонного) католицького хреста. Проте твердження, що саме цей хрест перебував у стані латинян під час битви при Адріанополі, де й став трофеєм кипчаків, не має під собою певних підстав. До того ж автори альтернативної версії визнають, що брилка слугувала серцевиною самоцвітного хреста, виготовленого «*у проміжку між останньою чвертю XII ст. та серединою XIII ст.*» (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 46). Отже, її можна використовувати для обґрунтування як ранньої, так і пізніших дат комплексу. Вельми дивним є твердження, що в Чингульській Могилі «*не спостерігається жодних слідів приналежності похованого до християн*» (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 47). А як же згадана брилка з розташуванням отворів у формі хреста (оберіг), що й підкреслено цитованими авторами сторінкою вище? А пронизаний християнською символікою золототканний каптан з ликами янголів, вдягнений на небіжчика? А фрагменти іншої тканини з архангелами? А циборіум (киворій) з символікою євангелістів? М. Квітницький взагалі вважає Чингул найяскравішим проявом початкового процесу християнізації половців (Квітниць-

кий 2016, с. 51). Є й історичне спостереження: «*У двох останніх десятиліттях XII ст. і в першому десятилітті XIII ст. половецька еліта почала переймати руські імена й, мабуть, разом з тим християнство. Про це свідчать такі половецькі княжі імена: Гліб Тирійович, Ярополк Томзакович, Юрій Кончакович і Данило Коб'якович*» (Пріцак 2008, с. 45). Якщо вже бачити в Чингульській Могилі Юрія Кончаковича, то тим більше не слід ігнорувати ймовірність його хрещення, принаймні з політичних міркувань. Тим більше, що зі східних джерел відоме дохристиянське ім'я Юрія — Аккубуль. Відповідне зіставлення проведене ще В. Тізенгаузенем і підтверджується новітніми дослідженнями (Пилипчук 2015, с. 46—48).

Наступна пережиткова річ — срібне з позолоченою орнаментальною смужкою брязкальце на потилиці коня № 2. Нещодавно встановлено, що «бубонець» (брязкальце), з оздоблення вузди цього коня, виявився горішнім декоративним елементом кришки циборіума, до якого зверху кріпилася квітка. Підставою для такого висновку стала присутність цього елемента на кришці срібної та мідної золочених чаш, знайдених за невідомих обставин на теренах Київської обл. (Мінжулін 2006, с. 40—42, рис. 10; 12). Датовано їх серединою XII ст., але на денці піддону срібної чаші продрапаний рядок з роздільним написанням слів кирилицею, характерним від XIV ст. (Мінжулін 2006, с. 42, рис. 12). Опоненти цих дат не наводять на підставі того, що О. Мінжулін не був фахівцем у галузі палеографії, й ця тема потребує фахового аналізу (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 46). Але ж реставратор використав результати саме палеографічного аналізу, не згадавши прізвища мовознавця. Важливо, що небіжчик із Чингула мав за життя як мінімум дві закриті чаші. Одна з них у процесі тривалого використання стала непридатною для вжитку, й була розібрана для інших потреб. Тому пережиткове брязкальце, припасоване до наузного ременя коня, не надто сприймається як «*знак переможеного супротивника і символ особистої воєнної доблесті*» (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 51, рис. 5, 1—4).

До кола пережиткових речей також залучено фрагмент каптану з архангелом і ктитором як елемент церковної пелени. Послідовно відкидаючи ймовірність хрещення небіжчика, автори альтернативної концепції намагаються узгодити зображення на пелені з якимись крилатими духами тентріанства, зокрема фігуру архангела (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 52, рис. 6). Постать ктитора лишають поза увагою, зважа-

ючи на її фрагментацію (обрізані руки), при переужитковому використанні тканини. За такого підходу втрачає сенс і вишитий по контуру постаті ктитора напис «ОНА ВОПЫИ», поданий у виносці як давньоруське словосполучення, без додаткових коментарів (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 51—53, рис. 6, 1—2, прим. 25). Поза тим, палеографічний аналіз тексту, до якого долучилися С. Висоцький, Б. Маршак та В. Німчук, вартий уваги хоча б тому, що в ньому фігурує ім'я ктитора — Она (Іона, Йона). Кириличний напис міг бути слов'янським чи тюрко-слов'янським, а літери відповідають уставу XII—XIII ст. з важливим уточненням: *«Після Батисевої навали, яку духовенство пояснювало як божу кару за гріхи, мотив каяття поширений був у письменстві XIII ст., зокрема в проповідях»* (Німчук 1989, с. 282—283). В. Німчук також звертає увагу на біритуальність обряду в Чингульській Могилі: небіжчика поховано в домовині з речами, оздобленими відповідною символікою, по-християнському, але з поганськими офірами людини, коней та баранів. На цих підставах робиться припущення: *«Небіжчик, напевно, був християнином. Давньоруське облачення могло бути йому подароване при його хрещенні»* (Німчук 1989, с. 284).

У зв'язку з аналізом В. Німчука не можна обійти увагою співзвучність тексту на каптані імені Йона(с) — хана куманів Східної Фракії. Детальний опис поховання хана Йони під стінами Константинополя 1241 р. залишив Жан де Жуанвіль (Жуанвіль 2007, с. 118). Такі елементи ритуалу як поховання небіжчика у просторій ямі, в церемоніальному одязі, у супроводі слуг, коней та зведення великого насипу під муром Константинополя дозволяють дослідникам обрядово зіставляти могилу Йони з Чингульською (Пилипчук 2016, с. 67). А ще В. де Рубрук, мандруючи 1253 р. Лукомор'ям, спостерігає спорудження високої могили, офірування коней багатому небіжчикові — коману, доставку йому кумису та м'яса, *«щоб їв, хоча й говорили, ніби він був хрещений»* (Подорож у східні краї... 1976, с. 131). Отже, є два засвідчені очевидцями описи ритуалів, повторені недовзі будівничими Чингульської Могили. Усі три випадки позначені рисами християнізації номадів, яким було неймовірно важко відійти від віри предків.

Але повертаємося до сторінок, присвячених поясам (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 52—67, рис. 7—13). Дивує зростання їхньої кількості: від трьох у першій публікації до п'яти, а також зміна нумерації. Тоді ремінь 1 підперезував па-

радний каптан, ремінь 2 — штани, а ремінь 3 лежав біля правого плеча (Отрощенко, Рассамкін 1986, с. 20—24, рис. 8). Нині ж поясом 1 проголошено: *«Круглий плетений ланцюговий пояс з електруму, повішений на шию похованого»* (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 52, рис. 7). Так дізнаємося, що пояс може бути круглим у перетині і замкненим наглухо як обруч на діжку, тобто без огляду на талію носія. Він не міг дозволити собі вийти за межі 35 см у попереку. А як вдягти такий обруч на талію кремезного рубача? Хіба що через голову, на що й розрахований нагрудний ланцюг. За такої інтерпретації сумнівний пояс набуває статусу переужиткової речі. Навіть якщо й так, то це не привід ламати усталену нумерацію ременів, вносячи плутанину в їхнє сприйняття. Неочевидні пояси можуть отримати номери 4 та 5, лишаючись у зоні обговорення.

Зрозуміло, що у вирі ремінної дискусії опиняється не псевдо пояс (нагрудний ланцюг), а ремінь 1 з профільованою пряжкою готичного типу, визначальний для дати комплексу другою третиною XIII ст. в публікації 1986 р. І. Фінгерлін датує профільовані пряжки від середини XIII ст. (Fingerlin 1971, s. 218). За цю дату опоненти жорстко розкритикували її, опустивши в часі ремінь 1 мало не на 50 років, у першу третину XIII ст. (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 53—55, рис. 8, 1—4). Підставою для цього стала деяка подібність цієї пряжки з поясом Св. Єлизавети Угорської, яка пішла з життя 1231 р. (Там само, с. 55, рис. 8, 5). Утім, автентичність цього поясу поставлена І. Фінгерлін під сумнів і не безпідставно. Адже пряжка на поясі Св. Єлизавети має точну аналогію з пряжкою музею Ключні в Парижі (Кат. № 423), датованою 1240/1250 рр. (Fingerlin 1971, S. 218, Taf. 513). Схоже, що обидві пряжки виготовлені за одним шаблоном і в одній майстерні. Залучити ж паризьку пряжку для порівняння з поясом Св. Єлизавети заважає відносно пізня дата першої. Хоча не виключено, що так званий пояс Св. Єлизавети належав іншій королеві Єлизаветі (Ержебет), доньці імператора куманів Сейхана. 1247 р. вона прийняла хрещення та взяла шлюб з принцом, а згодом королем Угорщини, Іштваном V (1270—1272) (Pálóczi Horváth 1989, p. 52—53). Таке припущення усуває хронологічну розбіжність між де-факто синхронними пряжками з Парижа та Буди.

Проте авторам для обґрунтування своєї концепції треба будь-що синхронізувати комплекс з добою Юрія Кончаковича. З одного боку, вони визнають, що готична пряжка ре-

меня 1 пізніша за романські з ременів 2 та 3, а з іншого — наполегливо пропонують датувати пізній артефакт часом експлуатації ранніх пряжок романського стилю, віднесених ними ж до першої третини XIII ст. Всі складові комплексу, згідно їхнього бачення, є домонгольськими, а відтак і готична пряжка має датуватись добою Чингіз-хана, а не його онука Батия (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 67). Заклик не *«платити цей випадок зі скарбами монет чи інших предметів, які датуються найпізніше від усіх датованих»* (Там само, с. 67, прим. 67) є суперечливим. Адже Чингульський комплекс є скарбом речей тривалого накопичення, де саме найпізніший артефакт наближає нас до орієнтовної дати поховання не гірше ніж монета. Але до монет ми ще повернемося.

У зв'язку з датуванням поясів наведу результати опрацювання цих виробів із Західної Європи за критерієм «близькі до ханських». Сумлінно провів його один з моїх співавторів, а нині — опонент, Ю. Рассамакін. Таких пряжок, як романського, так і готичного типу, в монографії І. Фінгерлін ним виявлено 22. Їхні дати: 1 — 30—40-ві рр. XIII ст.; 12 — 3-тя чверть XIII ст.; 4 — абсолютні дати (до 1265 р., близько 1265 р.; після 1271 р., близько 1278 р.); 2 — 2-га половина XIII ст.; 1 — XIII ст.; 2 — початок XIV ст. Показово, що точкові дати, прив'язані до років, припадають на 60—70-ті рр. XIII ст. Угорські фахівці провели власне дослідження профільованих пряжок і зазначають, що коштовні пояси у похованнях половців з'являються після хрещення їх в Угорщині в 1239—1240 рр. (Ланго, Полгар 2009, с. 489). Аналіз чингульських поясів дозволив дійти висновку, що їхній власник був похований десь у середині XIII ст. (Ланго, Полгар 2009, с. 492). Дослідники слушно наголошують, що розповсюдження лицарських поясів з профільованими пряжками, оздобленими стовпцями, на кшталт чингульських, відбувалося в контексті хрестових походів XIII ст. та функціонування Латинської імперії. Відповідно, ці артефакти фіксуються в похованнях вельмож Західної Європи та заможних кунів (половців) Угорщини середини — другої половини XIII ст. (Ланго, Полгар 2009, с. 490—491). Додамо, що пряжка ремня 1 має рельєфну розетку на видовженій срібній планці, показову для поясів саме другої половини XIII ст. та срібні стовпці, приклепані до поясної тасьми через рівні проміжки, характерні для XIII ст. Раннє зображення таких стовпців присутнє на статуї графа Еккерхарда, датованій 20—30-ми рр. XIII ст. Широке ви-

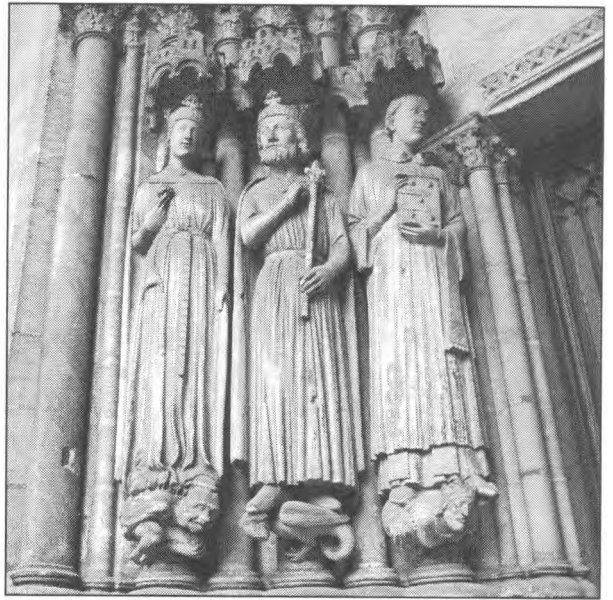

Рис. 1. Королівська пара в готичному портику церкви Сен-Жермен л'Оксерруа, Париж (фото автора)

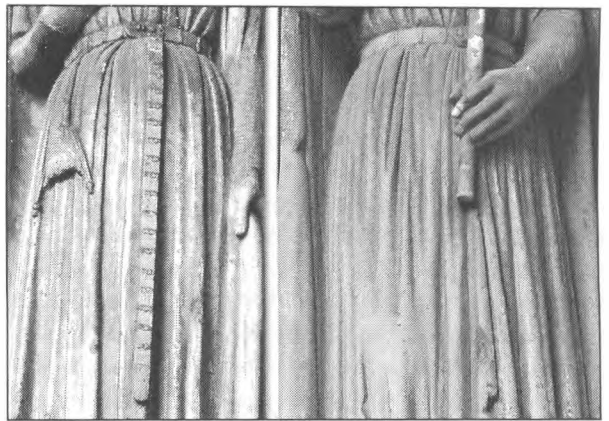

Рис. 2. Сен-Жермен л'Оксерруа. Збільшене зображення королівських поясів з двома типами розподільчих стовпців, аналогічних поясам зі стовпцями Чингульської Могили

користання таких оздоб на ремнях припадає на другу половину XIII—XIV ст. Стовпці, аналогічні закріплені на ремені 1, прикрашали пояс інфанта де ла Крета в іспанському Бургосі (близько 1275 р.). Присутні стовпці типу ременів 1 та 2 на поясах королівської пари з порталу собору Сен-Жермен л'Оксерруа в Парижі, що в XIV ст. служив королівською капелою Лувра. Вузький пояс королеви прикрашений стовпцями з отвором на стрижні, а на такому ж поясі короля домінують стовпці без отвору, крім одного, розташованого перед пряжкою (рис. 1). Тут важливе сполучення стовпців різного типу на одному поясі (рис. 2).

Понад те, названі дослідники відзначають присутність угорських речей у комплексі Чин-

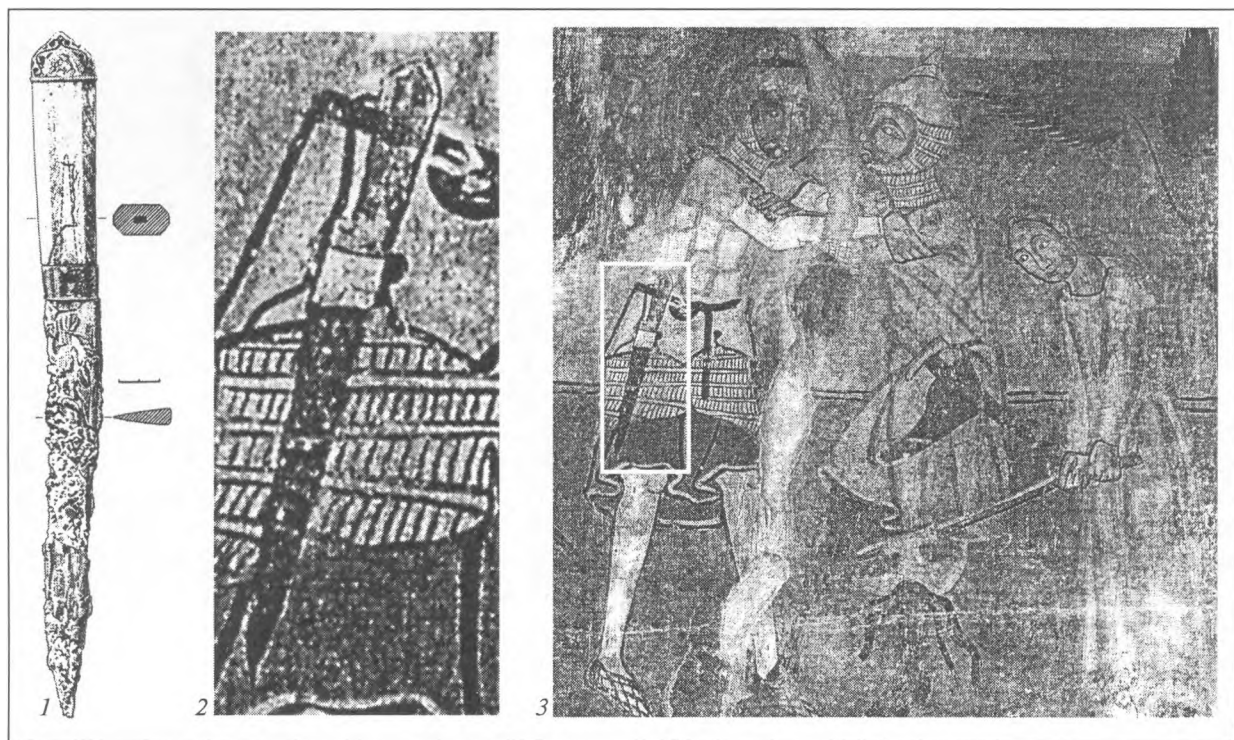

Рис. 3. Бойовий ніж з Чингульської Могили (1) та аналогія йому з поясу Святого Ласло (2) на фресці з епічним двобоєм короля з Куном (3). Репродукція фрески з костюлу в Gelence (Угорщина), люб'язно надана доктором Хіданом Шабо

гульської Могили (Ланго, Полгар 2009, с. 489, 492, 494). Відомі вони й адептам Юрія Кончаковича, зокрема плетений срібний ланцюг як «абсолютна аналогія чунгульській знахідці з половецького поховання в Угорщині, біля Тисафелдвар» (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 53). Проте, останні лишають поза увагою датування кунських поховань в Альфельді 40–60-ми роками XIII ст. (Pálóczi-Norvát 1982, l. 106). Прекрасні аналогії сагайдаку з Чингула є на фресках католицьких церков у Великій Ломниці та Биятовце. Вони наведені в колективній статті, але знову ж таки без зазначення та урахування дат цих споруд (Галенко та ін. 2016, № 4, с. 43, рис. 1, 5–6). Поза тим, сюжети двобою Св. Ласло з Куном увічнені на фресках понад 30-ти храмів Угорського королівства. Фольклорний сюжет з XI ст. про перемогу St. László та його нареченої Ладіви над жакливим Куном став популярною темою фрескового живопису в церквах з середини XIII ст., а особливо в XIV ст., коли країну заповнили кипчацькі біженці (куни) (Spinei 2003, 250–251, fig. 37).

На особливу увагу заслуговує сюжет кульмінаційної сцени двобою на фресці кінця XIII — початку XIV ст. з костюлу в Gelence (рис. 3), де у св. Ласло на поясі висить бойовий залізний ніж. Він дуже подібний до великого залізного ножа зі срібними оздобами кістяного руків'я,

припасованого до ремня 3 з Чингульської Могили. Голову та шийку Куна захищає шоломишак із кольчужною бармицею, подібний до знайдених у Чингулі та Чентеле (Norvát 2001, l. 157). М. Квітницький наголошує на західному походженні ножів з Чингула (Квітницький 2016, с. 55–57), що й підтверджує фреска в Gelence.

Дослідники із Запоріжжя відносять наш комплекс до 70–90-х рр. XIII ст. у розділі, присвяченому монголам та Золотій Орді, посилаючись на дати імпортованого керамічного посуду східного походження (Ельников, Мурзин 2016, с. 246–247, рис. 235–236). Так, аптекарська посудина (альбарело) з Чингульської Могили віднесена до напівфаянсів з підглазуровим розписом з Ірану другої половини XIII–XIV ст. (Коваль 2010, с. 82, ил. 27, 1). Бутиль є біло-глиняною напівмайолікою з підангобним розписом візантійського виробництва середини XIII ст. (Коваль 2010, с. 119, ил. 41, 4).

Уточненню віку Чингульського комплексу допомагають не лише імпортовані престижні та статусні речі, але й така категорія масового матеріалу, як кресала. Дослідження О. Євлевського та Т. Потьомкіної наочно довели, що дволезові кресала замкнутого контуру, овальні та прямокутні, виявлені в похованнях 2-ї половини XIII — 1-ї половини XIV ст. Частина з

них прямо датується джучидськими монетами (Колузаєво, пп. 18, 24) (Евглевский, Потемкина 1996, с. 46—47, рис. 5). У Чингульській Могилі знайдено овальне кресало з кременем у шовковому мішечку (Галенко та ін. 2016, № 3, с. 42, рис. 21).

Ще Н. П'ятишева з подивом відзначала, що російські, а по тому й радянські, археологи ігнорують факти знахідок у кочівницьких похованнях джучидських монет, вперто занижуючи їх вік у своїх періодизаціях комплексів Х—ХІІІ ст. (Пятишева, с. 20, сн. 76). Тоді як ще в 1896—1900 рр. І. Стемповський розкопав 12 курганів біля м. Тирасполь з похованнями, супроводженими джучидськими монетами. Серед них виокремлюється кург. 228 на землях с. Плоского, де в прямокутній ямі знаходилася дерев'яна труна, збита залізними цвяхами. У ногах чоловіка, орієнтованого на північний захід, стояв шолом із козирком та шишаком, а також згорнута в сувій кольчуга, залізні вістря стріл поруч крижових кісток, вістря спису, ніж, сокирка та гладіш. На грудях виявлені три срібні монети хана Токтогу (1281, 1291—1313 рр.). Поряд із труною лежав загнзаний та осідланий кінь (Гошкевич 1929, с. 109, рис. 10). Схожість цього комплексу з похованнями Чингула та Ченгеле є наочною. М. Горелік включив шоломи з Ченгеле та Плоского до типу монголо-татарських із маскаронем на лобі (Горелік 2010, с. 31—35, рис. 1—4, 6). Найпізніші поховання, аналогічні за ритуалом, біля сіл Каїрка та Радіонівка на півдні Херсонщини (розкопки А. Кубишева) датуються першою половиною ХІV ст., за знахідками гаманців з монетами ханів Узбека та Джанібєка (Толочко 1999, с. 184—192, рис. 44—47). Отже, вервечка останніх яскравих кипчацьких поховань припадає на 1250—1350-ті р. — період становлення Джучидської держави чи цивілізації Золота Орда (Крамаровський 2007, с. 116—117). В. Коваль іменує його ранньозолотоординським, датуючи серединою ХІІІ — першою третьою ХІV ст. (Коваль 2010, с. 192—194).

Але повернемося до реконструкції динамічної долі кипчацьких вигнанців з Чингула та Ченгеле. Народились вони в Дешт-і Кипчак, десь поміж Дніпром та Волгою. Так, зокрема, окреслено батьківщину куна Ченгеле й у цьому ж ареалі поховано особу в Чингульській Могилі. До Угорщини обидва воїни потрапили з дозволу короля Бели ІV, разом з ордою Котяна. Прибульці пройшли ритуал хрещення — обов'язкова умова дозволу на поселення. А. Палоці-Хорват зазначає, що процес натура-

лізації кунів, які суто формально сприйняли вимушену християнізацію, тривав впродовж двох-трьох поколінь (Palóczi-Horvat 1989, р. 105—110). Ховаючи Ченгеле біля католицької церкви, куни обкопали цвинтар потрійним кільцем ровів, подібних до рову Чингульської Могили. Поховання Куна Ченгелі було впущене у внутрішній схил центрального з трьох ровів в області Куншаг на лівобережжі Дунаю (Horváth 2001, l. 78).

Після загибелі Котяна 14 березня 1241 р., обидва, ймовірно, опинились серед кунів, що повстали проти короля та відкочували за Дунай, до Болгарського царства (Головко 2007, с. 78—83). Там їхні співвітчизники кумани вже мали союзницькі стосунки з Латинською імперією, встановлені на рік раніше ханом Йона(с). 1241 р. Йона вмирає й латиняни дали опис похованню хана з офірами людей, коней та спорудженням великої могили біля стін Константинополя (Стоянов 2006, с. 249). Понад те, на фрагменті церковної пелени з Чингулу є вишитий текст «ОНА ВОПЫЙ», співзвучний імені Йона. Інтерпретацію тексту наведено вище (Німчук 1989, с. 283). Можемо припустити участь особи з Чингула в похованні Йони. «Імператором» Куманії по ньому став Сороній.

1246 р., Бела ІV, небезпідставно побоюючись нового походу на Захід від монголів з Улусу Джучи, вирішує питання з поверненням орди спадкоємців Котяна назад до Угорщини. Нова угода за традицією скріплена шлюбом доньки «імператора» Куманії Ержебет, по хрещенні Єлизавети, зі спадкоємцем трону Іштваном. На її печатці карбовано: «*Божою волею королева Угорщини та донька імператора Куманії*» (Pálóczi Horváth 1989, р. 78, fig. 47). Приблизно тоді ж на службі у Данила Галицького з'являється орда іншого Котяновича — Тігака. Половецькі загони вже помічені на боці Данила 17 серпня 1245 р. у переможній битві під Ярославом (Головко 2017, с. 76). Природно, що й ця угода була скріплена шлюбом доньки хана, з його сином Мстиславом Даниловичем (Літопис Руський 1989, с. 410). Десь там шляхи вигнанців розійшлись. Кун Ченгеле остаточно осів на землю в Угорщині, де й був похований на католицькому погості, але все ще за степовим ритуалом у підбої, а Тігак розпочав процес повернення в Дашт-і Кипчак через Галичину.

Присутність кипчаків (половців, кунів) у межах Улусу Джучи обґрунтована на археологічному матеріалі як Надросся (Пятишева 1964, с. 19—34), так і Степу — відкриттями І. Стемповського, А. Кубишева, дослідників

Чингульської Могили. Найближчою аналогією комплексу останньої є хрестоматійне поховання кочівника в Таганчі на р. Рось (Хойновський 1896, с. 118—125). Ось тільки «емір» із Таганчі був, виходячи з якості поховального приданого, рангом нижче за Чингульського хана, хоча військову амуніцію вони, схоже, замовляли в одній майстерні (Отрощенко, Вовк 2000, с. 86). В останній публікації комплексу з Таганчі польські дослідниці синхронізують його з Чингулом і датують кінцем першої половини XIII ст., відзначаючи елементи культури Золотої Орди у половця (Gawrysiak-Lesczyńska, Musiałowicz 2002, s. 299, 330—332). Відзначимо, що в Таганчі виявлено срібний з позолотою медальйон з образом Ісуса Христа (Пятышева 1964, с. 39—40, табл. XV, 1). Угорські мініатюри 2-ї половини XIII ст. засвідчують, що подібну бляху носив на грудях король Угорщини Ласло Кун (1272—1290), син Єлизавети та його супровід з кунів. (Horváth 2001, l. 48, 52, 54, 201). Схоже, що такий медальйон, вдягнутий на халат східного крою, ймовірно, мав наочно засвідчувати факт хрещення куна.

Заслуговує на увагу запропонована М. Гореліком ідентифікація Небіжчика з Таганчі з останнім відомим кипчацьким ханом Ульдамуром (Олдамур, Алдемір), що покинув почет Ласло IV Куна, після поразки в битві на озері Ход в Угорщині (1282 р.), втікши до Улусу Джучі. Визнавши, що припущення В. Отрощенка та Ю. Рассамакіна щодо ототожнення особи з Чингула з ханом Тігаком «очень убедительно», дослідник зосередив увагу на зіставленні імені Ульдамур з назвами м. Володимир (Улайтімур, Уладмур) в «Джамі ат-таваріх» («Зібранні літописів») Рашида ад-Діна. Звідси М. Горелік реконструює християнське ім'я Володимир для Ульдамура та, відповідно, небіжчика з Таганчі. Він також звертає увагу на сигнатуру «В» («веді»), прокреслену на циборіумі з Таганчі, як, імовірно, першу літеру в імені похрещеного власника коштовної чаші (Горелік 2010а, с. 136—137, рис. 12, 1). Міркування московського фахівця цілком узгоджується з попереднім абзацом цієї статті.

Наведені вище матеріали є підставами для припущення, що в могилі над Чингулом поховано хана Тігака чи одного з його родичів по лінії Котяна. Додам, що болгарський історик П. Павлов локалізує орду Тігака (Тєгака) в 1256 р. вже у Північному Причорномор'ї. Тоді підрозділ Тігака на чолі зі «скіфом Клеопою» брав участь у розгромі загону своїх одноплемінників — союзників царя Михайла II Асеня (Павлов 2009, с. 391).

Доки триває гостра дискусія в колі дослідників Чингулу, його датування (40—60-ті роки XIII ст.) увійшло до узагальнюючих досліджень (Толочко 1999, с. 116—117; Комар 2009, с. 596; Коваль 2010, с. 119; Ельников, Мурзин 2016, с. 246—247, рис. 235—236). Знаходить визнання й запропонована ідентифікація хана (Комар 2009, с. 594—596; Горелік 2010, с. 136; 2012, с. 90, 102, рис. 8, з; Ельников, Мурзин 2016, с. 246; Моця 2017, с. 30). Хан Тігак у бойових шатах із Чингульської Могили став обличчям золотоординських «темних» віків на землях України-Руси (Ельников, Мурзин 2016, с. 206, рис. 212; Моця 2017, с. 29—30, рис. 5). Ногайці Дагестана вбачають у Тігаку героїчного пращура, ілюструючи текст ківорієм-курушкою з комплексу (Кельдасов 1987, с. 3—4). В альбомі «Армии монголо-татар X—XIV вв.» фігурують останні половецькі (куманські) хани (Чингул, Таганча) серед знаті ранньозолотоординського періоду (Горелік 2002, с. 42—43, рис. 6).

Історична роль Чингульського комплексу полягає в тому, що він віддзеркалює час грандіозного геополітичного зламу, викликаного Хрестовими походами на Схід і першим падінням Константинополя 1204 р. та Великим західним походом монголів і падінням Києва в 1240 р. Між жорнами цих глобальних (у межах Старого світу) військово-політичних рухів опинилися не лише половці (кумани, куні) Дешт-і Кипчаку, але й князівства Київської Русі. Спадкоємці сегментів останньої встали на шлях пошуку нової етнічної та культурної ідентифікації та пошуків інших геополітичних орієнтирів. Для князівств споконвічної Русі таким маяком став Рим. Місія єпископа Петра Акеровича від Михайла Всеволодовича Чернігівського на католицький собор до м. Авіньон та коронація Данила Галицького, освячена Ватиканом, стали помітними кроками до історичного примирення східної та західної гілок християнства перед лицем могутньої воєнної загрози зі Сходу. Покатоличені половці Тігака принесли на Схід, до Дніпра та Дону, матеріальні прояви елітної європейської культури (лицарські пояси, ювелірні прикраси, коштовний посуд та церковне вбрання). «Потрясіння духовної культури», за висловом М. Квітницького, пережили тоді не лише половці, але й населення Південно-Західної Русі, що надало реемігрантам землі для поселення й сприйняло модні артефакти європейської культури. Без тканин і ювелірних прикрас із Чингульської Могили нині важко уявити історію декоративно-прикладного мистецтва

України доби пізнього Середньовіччя (Кара-Васильєва 2010, с. 238, іл. 15). Показово, що на іконі «Богоматір Одигітрія Волинська» з Покровської церкви в м. Луцьк (перша половина XIV ст.) волхви несуть дари у циборіумах (ківоріях) саме чингульського типу (Цимбала 2010, с. 376, іл. 10).

Кооперація археологів з істориками, філологами, мистецтвознавцями та представниками інших наукових дисциплін у вирішенні озвучених проблем є вельми перспективною, незалежно від кінцевого результату дискусії.

Галенко О., Рассамакін Ю., Вудфін В., Голод Р. Трофеї половецького вождя з Чунгульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка (ч. I). *Археологія*. 2016, № 3, с. 28—48.

Галенко О., Рассамакін Ю., Вудфін В., Голод Р. Трофеї половецького вождя з Чунгульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка (ч. II). *Археологія*. 2016, № 4, с. 42—71.

Головко О.Б. Половецький хан Котян Сутоевич у політичному житті Центрально-Східної Європи. *Хазарський альманах*. Київ; Харків; Москва, 2007, вып. 6, с. 78—87.

Головко О. Східна політика Угорщини в перше десятиліття правління короля Бели IV (1235—1246 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2017, т. 27, с. 65—84.

Голубовський П. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. Київ, 1884.

Горелик М.В. Армии монголо-татар X—XIV веков. Военское искусство, снаряжение, оружие. Москва: ООО «Восточный горизонт», 2002.

Горелик М.В. Монголо-татарские шлемы с маскаронами. *Военное дело в Азиатско-Тихоокеанском регионе с древнейших времен до начала XX века*. Владивосток, 2010, вып. 1, с. 28—43.

Горелик М.В. Половецкая знать на золотоордынской военной службе. *Роль кочевников евразийских степей в развитии мирового военного искусства*. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Алматы: Изд-во Lcm, 2010a, с. 127—186.

Горелик М.В. Парадные монгольские шлемы XIII—XIV вв. *Военное дело Улуса Джучи и его наследников*. Астана: Фолиант, 2012, с. 84—108.

Гошкевич В.И. Погребения, датированные джучидскими монетами. Из раскопок И.Я. Стемповского. *Вісник Одеської комісії краєзнавства, секція археологічна*. Одеса, 1928, ч. 4/5, с. 104—111.

Греков Б.Д., Якубовський А.Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950.

Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1907, т. II, XI—XIII вік.

Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Кресала в позднекочевнических погребениях Северного Причерноморья. *Донецкий археологический сборник*. Донецк, 1996, вып. 6, с. 20—62.

Ельников М.В., Мурашин В.Ю. Кочевники Украины. Издание 2-е. Киев: Видавець Олег Філюк, 2016.

Жуанвиль Ж. де. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика (перевод Г.Ф. Цыбулько, ред. А.Ю. Карачинского, науч. ред. Ю.П. Малинин). Санкт-Петербург: Евразия, 2007.

Кара-Васильєва Т. Золоте гаптування. *Історія декоративного мистецтва України (у 5 томах)*. Київ, 2010, с. 227—238 (Від найдавніших часів до пізнього середньовіччя, т. I).

Квітницький М. Деякі коментарі щодо можливої дати створення поховального комплексу на р. Чингул (Чингульський хан). *Архів автора. Рукопис*. 15 с., 12 рис.

Квитницький М.В. Потрясение в духовной культуре половцев Восточной Европы XIII—XIV ст. (по данным археологии). *Stratum plus*, 2016, № 6, с. 45—68.

Кельдасов Б. Тигак — кыпчак хан. *Газета Шоолук маяги. Терекли-Мектеб*. 1987, № 67, с. 3—4.

Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси IX—XVII века. Москва: Наука, 2010.

Комар О.В. Східні слов'яни та кочовики степу. *Україна: хронологія розвитку*. Київ: КРІОН, 2009, т. 2, с. 570—624.

Крамаровський М. «Золотая Орда как цивилизация». *Birinci Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi. Ficea 2007. Bildiri Özetleri. 21—24 Mayıs 2007*. Izmir, 2007, с. 116—118.

Ланго П., Полгар С. Заметки по поводу находки под инвентарным номером 40.10. византийской коллекции в Дамбартон Оуксе (США). *Золотоордынское наследие. Мат-лы МНХ «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды (XIII—XV вв.)»*. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2009, вып. 1, с. 488—500.

Літопис Руський за Іпатським списком (переклад Л. Махновець). Київ: Видавництво «Дніпро», 1989.

Мінжулін О. Світський посуд Давньої Русі. *Вісник ювеліра України*. Київ, 2006, № 6, с. 35—43.

Німчук В. Знахідка з Чингульської Могили. *Наука і культура. Україна: Щорічник*. Київ, 1989, вип. 23, с. 280—284.

Отрошенко В.В. Чого не видав Чунгул. *Газета «Комсомолец Запоріжжя»*, від 05.08.1982 (3368), с. 4.

Отрошенко В.В. Раскопки курганов в Запорожской обл. *Археологические открытия 1981 года*. Москва: Изд-во «Наука», 1983, с. 300—302.

Отрошенко В.В. Могила кипчакского хана на реке Чингул. *Birinci Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi. Ficea 2007. Bildiri Özetleri. 21—24 Mayıs 2007*. Izmir, с. 163—166.

Отрошенко В.В. Угорські мотиви в біографії шляхетного кипчака з Чингульської Могили. *Східний світ*. 2012, № 1, с. 103—107.

Отрошенко В.В., Вовк Т.А. Золотоордынський період в історії половців. *Етноси України: Тюркський світ*. Альманах 2000, Київ, 2000, с. 81—89.

Отрошенко В.В., Рассамакін Ю.Я. История Чингульского кургана. *Наука и жизнь*. Москва, 1983, № 7, с. 78—80.

Отрошенко В.В., Рассамакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульського кургану. *Археологія*. Київ, 1986, вип. 53, с. 14—36.

Отрошенко В.В., Рассамакін Ю.Я. Взаимоотношения Руси с половцами в период формирования Золотой Орды (40-е—60-е гг. XIII века). *Международные связи в средневековой Европе. Тез. докл.* Запорожжя, 1988, с. 39—40.

Отрошенко В.В., Рассамакін Ю.Я. Половецкий хан з Чингульського кургану. *Золото степу. Археологія України*. Шлезвіг, 1991, с. 269—271

Плетнева С. Ключ нужно искать в русских летописях. *Наука и жизнь*. 1983, № 7, с. 67.

Плетнева С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV—XIII века). Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003.

Подорож у східні краї Вільгельма де Рубрука, брата ордену міноратів, року Божого 1253 (переклад А. Содомори). *Всесвіт*. 1976, № 9, с. 122—161; № 10, с. 156—187.

Пріцак О. Коли і ким було написане «Слово о полку Ігоревім». Київська бібліотека давнього світового письменства. Студії. Київ: Вид-во «Обереги», 2009, т. 7.

- Пятышева Н.В. Железная маска из Херсонеса. Москва, 1964.
- Сергеева И. Под Чунгульским курганом. *Газета «Правда»* від 31.01.1982, № 31 {23 192}, с. 8.
- Стоянов В. Куманология. Опыт за реконструкция. София: Академ. изд-во «Проф. Марин Дринов», 2006.
- Сушко К. Про те знає Чунгул. *Газета «Комсомолец Запорожжя»*, від 17.10.1981, (2980). с. 4.
- Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Київ: Абрис, 1999.
- Хойновский И. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси. Киев, 1896, вып. 1, с. 118—125.
- Цимбала Л. Художнє ткацтво. *Історія декоративного мистецтва України (у 5 томах)*. Від найдавніших часів до пізнього середньовіччя. Київ, 2010, т. 1, с. 367—376.
- Fingerlin I. Gürtel des hohen und späten Mittelalter. Munich; Berlin, 1971.
- Holod R., Halenko O. The Severe Landscapes of «Mother Sarmatia»: Steppe Ukraine in the Eyes of a Polish Gentlemen in 1569. *Harvard Ukrainian Studies*. 2011—2014, № 32, p. 349—376.
- Holod R., Rassamakin Ju. Imported and Native Remedies for a Wounded «Prince»: Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century. *Medieval Encounters 18: Mechanisms of Exchange: Transmission in Medieval Art and Architecture of the Mediterranean, ca. 1000—1500*. 2013, 4—5, p. 339—381.
- Horváth F. A Csengelei kunok ura és népe. Budapest: Archaeolingua, 2001.
- Otroscsenko V. Egi kipszak kán temetkezése a Csingul folyónál és a kunok Magyarországon. «*Magyarország és Azerbajdzsán: a kultúrák párbeszéde*» IV Nemzetközi Tudományos Konferencia. Budapest, 2010, II Kötet, 1. 341—350.
- Otroscsenko V.V., Rassamakin Ju.Ja. Der Polovzer-Khan aus dem Cingul'-Kurgan. Die Auffindung. *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum, 1991, s. 269—271.
- Pálóczi-Horváth A. Régészeti Adatok a Kunok Viseletéhez. *Archaeologia Eretsitő*. 1982, № 1.
- Pálóczi-Horváth A. Pecheneges, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary. Budapest: Hereditas Corvina, 1989.
- Pokett J., Schrek J., Holod R., Rassamakin Ju., Halenko O., Woodfin W. Architectural Energetics for Tumuli Construction: the Case of the Medieval Chungul Kurgan on the Eurasian Steppe. *Journal of Archaeological Science*. 2016, 75, p. 101—114.
- Spinei V. The Great Migrations in the East and South-East Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj-Napoca: Imprimeria «Ardialul», 2003.
- Woodfin W.T. Within a Budding Grove: Dancers, Gardens and the Enamel Cup from the Chungul Kurgan. *The Art Bulletin*. 2016, № 98: 2, p. 151—180.
- Woodfin W., Rassamakin Ju., Holod R. Foreign Vesture and Nomadic Identity on the Black Sea Littoral in the early Thirteenth Century from the Chungul Kurgan. *Arx Orientalis*. 2010, № 38, p. 155—186.

Надійшла 14.12.2017

В.В. Отрошенко

Доктор исторических наук, профессор, заведующий отдела энеолита—бронзы Института археологии НАН Украины

ПРОБЛЕМЫ ДАТИРОВАНИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ КИПЧАКСКОГО КОМПЛЕКСА ЧИНГУЛЬСКОЙ МОГИЛЫ

Статья является реакцией на исследование О. Галенка, Ю. Рассамакина, В. Вудфина, Р. Голод «Трофеі половецкого вождя з Чунгульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка» (Археологія 2016, № 3, № 4). Коллектив авторов связывает уникальный комплекс с событиями первой трети XIII в. и личностью Юрия Кончаковича. Предложенная гипотеза явно расходится с датировкой комплекса в первой его публикации (вторая треть XIII в.), утвердившейся в науке. Анализ историографии вопроса и учет позиций специалистов по истории и археологии Дешт-и Кипчак позволяет рассматривать комплекс в контексте событий середины XIII — первой половины XIV в., что соответствует раннему периоду в истории Улуса Джучи. Такая оценка погребального обряда, зафиксированного при исследовании Чингульской Могилы, подтверждается письменными источниками и надежно датированными погребениями кипчаков (половцев, кунов) в Поросье и степях от Среднего Дуная до Приазовья. Именно тогда кипчаки еще сохраняли традиционный погребальный ритуал, но уже с явными элементами христианизации, отчетливо проявившимися в анализируемом комплексе. Приведены дополнительные соображения в пользу гипотезы о возможности погребения на р. Чингул хана Тигака.

Ключевые слова: Дешт-и Кипчак, Венгрия, Болгария, Латинская империя, Галицкое королевство, Поросье, Улус Джучи, Тигака

Vitalii V. Otroshchenko

DSc., Professor, the Head of the Chalcolithic and Bronze Ages Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

PROBLEMS OF DATING AND INTERPRETATION OF THE CUMAN ASSEMBLAGE IN CHYNHUL MOHYLA

The paper is a reaction to the work *Cuman Chief's Trophy from Chynhul Barrow: Reuse, Ritual Functions, and Symbolism* by O. Halenko, Yu. Rassamakin, W. Woodfin, and R. Holod in *Arkheolohiia* 2016, no. 3 and 4. The authors relate the unique assemblage to the events of the first third of the 13th century and the person of Yurii Konchakovich. The proposed hypothesis clearly disagree with the dating of this assemblage in the first publication to the second half of the 13th century approved by other scholars. The analysis of historiography on this issue and the opinions of the experts in history and

archaeology of Desht-i Qipchaq allow considering the assemblage within the events of the period since the middle 13th till the first half of the 14th centuries which corresponds to the early stage in the history of the Ulus of Jochi. Such evaluation of the burial customs of the Chynhul Mohyla is confirmed by the written sources and reliably dated burials of the Kipchaks (the Cumans, the Polovtsi) in the Ros River region and the steppes from the Danube to the Sea of Azov. Just then the Kipchaks still followed the traditional funeral customs, although with evident elements of Christianization which are clearly visible in the analysed assemblage. In the paper, the additional reasons in favour of the hypothesis that Khan Teigak was possibly buried near the Chynhul River are proposed.

Key words: *Desht-i Qipchaq, Hungary, Bulgaria, Latin Empire, Halych Kingdom, the Ros River region, the Ulus of Jochi, Teigak.*

References

- Elnikov M.V., Murzin V.Yu. Kochevniki Ukrainy. Izdanie 2-e. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, 2016.
- Evglevskii A.V., Potemkina T.M. Kresala v pozdnekochevnicheskikh pogrebeniakh Severnogo Prichernomoria. *Donetskii arkeologicheskii sbornik*. Donetsk, 1996, iss. 6, pp. 20-62.
- Fingerlin I. Gürtel des hohen und späten Mittelalter. Munich; Berlin, 1971.
- Golubovskii P. Pechenegi, torki, polovtsy do nashestvii tatar. Kyiv, 1884.
- Gorelik M.V. Armii mongolo-tatar X-XIV vekov. Voinskoe iskusstvo, snariazhenie, oruzhie. Moskva: OOO "Vostochnyi gorizont", 2002.
- Gorelik M.V. Mongolo-tatarskie shlemy s maskaronami. *Voennoe delo v Aziatsko-Tikhookeanskom regione s drevneishykh vremen do nachala XX veka*. Vladivostok, 2010, iss. 1, pp. 28-43.
- Gorelik M.V. Polovetskaia znat na zolotoordynskoi voennoi sluzhbe. *Rol nomadov evraziiskikh stepei v razvitii mirovogo voennogo iskusstva. Nauchnye chteniia pamiati N.E. Masanova*. Almaty: Izd-vo Lem, 2010a, pp. 127-186.
- Gorelik M.V. Paradnye mongolskie shlemy XIII-XIV vv. *Voennoe delo Ulusa Dzhuchi i ego naslednikov*. Astana: Foliant, 2012, pp. 84-108.
- Goshkevich V.I. Pogrebeniia, datirovannye dzhuchidskimi monetami. Iz raskopok I.Ya. Stempkovskogo. *Visnyk Odeskoi komisii kraieznavstva, sektsiia arkeolohichna*. Odesa, 1928, part 4/5, pp. 104-111.
- Grekov B.D., Yakubovskii A.Yu. *Zlotaia Orda i ee padenie*. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1950.
- Halenko O., Rassamakin Yu., Vudfin V., Holod R. Trofei polovetskoho vozhdia z Chunhulskoho kurhanu: pereuzhytok, rytualni funktsii ta symbolika (chastyna I). *Arkheolohiia*, 2016, no. 3, pp. 28-48.
- Halenko O., Rassamakin Yu., Vudfin V., Holod R. Trofei polovetskoho vozhdia z Chunhulskoho kurhanu: pereuzhytok, rytualni funktsii ta symbolika (chastyna II). *Arkheolohiia*, 2016, no. 4, pp. 42-71.
- Holod R., Halenko O. The Severe Landscapes of "Mother Sarmatia": Steppe Ukraine in the Eyes of a Polish Gentlemen in 1569. *Harvard Ukrainian Studies*, 2011-2014, no. 32, pp. 349-376.
- Holod R., Rassamakin Ju. Imported and Native Remedies for a Wounded "Prince": Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century. *Medieval Encounters 18: Mechanisms of Exchange: Transmission in Medieval Art and Architecture of the Mediterranean, ca. 1000-1500*. 2013, no. 4-5, pp. 339-381.
- Holovko O.B. Polovetskyi khan Kotian Sutoievych u politychnomu zhytti Tsentralno-Skhidnoi Evropy. *Khazarskyi almanakh*. Kyiv; Kharkiv; Moskva, 2007, iss. 6, pp. 78-87.
- Holovko O. Skhidna polityka Uhorshchyny v pershe desiatylittia pravlinnia korolia Bely IV (1235-1246 rr.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnogo un-tu im. Ivana Ohienka (Istorychni nauky)*. Kamianets-Podilskiy, 2017, vol. 27, pp. 65-84.
- Horváth F. A Csengelei kunok ura és népe. Budapest: Archaeolingua, 2001.
- Hrushevskiy M. Istoriiia Ukrainy-Rusy. Lviv, 1907, vol. II. XI-XIII vik.
- Kara-Vasyliieva T. Zolote haptuvannia. *Istoriiia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy (u piaty tomakh). Vid naidavnishykh chasiv do piznoho serednovichchia*. Kyiv, 2010, vol. 1, pp. 227-238.
- Khoinovskii I. Kratkie arkeologicheskie svedeniia o predkakh slavian i Rusi. Kyiv, 1896, iss. 1, pp. 118-125.
- Keldasov B. Tigak - kypshak khan. *Shoolik maiagi. Terekli-Mekteb*, 1987, no. 67, pp. 3-4.
- Komar O.V. Skhidni sloviany ta kochovyky stepu. *Ukraina: khronolohiia rozvytku*. Kyiv: KRION, 2009, vol. 2, pp. 570-624.
- Koval V.Yu. Keramika Vostoka na Rusi IX-XVII veka. Moskva: Nauka, 2010.
- Kramarovskii M. "Zlotaia Orda kak tsivilizatsiia". *Birinci Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi. Ficea 2007. Bildiri Özetleri. 21-24 Mayıs 2007*. Izmir, 2007, pp. 116-118.
- Kvitnytskyi M. Deiaki komentari shchodo mozhyvoi daty stvorennia pokhvalnogo kompleksu na r. Chynhul (Chynhulskyi khan). *Rukopys*, 15 pp., 12 pic.
- Kvitnitskii M.B. Potriashenie v dukhovnoi kulture polovtsev Vostochnoi Evropy XIII-XIV st. (po dannym arkeologii). *Stratum plus*, 2016, no. 6, pp. 45-68.
- Lango P., Polgar S. Zametki po povodu nakhodki pod inventarnym nomerom 40.10. vizantiiskoi kollektsii v Dambarton Oukse (USA). *Zolotoordynskoe nasledie. Materialy MNK "Politicheskaiia i sotsialno-ekonomicheskaiia istoriia Zolotoi Ordyy (XIII-XV vv.)"*. Kazan: Izd-vo "Fen" AN RT, 2009, iss. 1, pp. 488-500.
- Litopys Ruskyi za Ipatskym spyskom. Pereklav L. Makhnovets. Kyiv: Vydavnytstvo "Dnipro", 1989.
- Minzulin O. Svitskyi posud Davnoi Rusi. *Visnyk yuvelira Ukrainy*. Kyiv, 2006, no. 6, pp. 35-43.
- Nimchuk V. Znakhidka z Chynhulskoi Mohyly. *Nauka i kultura. Ukraina: Shchorichnyk*. Kyiv, 1989, iss. 23, pp. 280-284.

- Otroshchenko V.V. Choho ne vidav Chunhul. *Komsomolets Zaporizhzhia*, 1982, 05.08 (3368), p. 4.
- Otroshchenko V.V. Raskopki kurganov v Zaporozhskoi obl. *Arkheologicheskie otkrytiia 1981 goda*. Moskva: Izd-vo "Nauka", 1983, pp. 300-302.
- Otroshchenko V.V. Mogila kipchakskogo khana na reke Chynhul. *Birinci Uluslararasi Avrasia Arkeoloji Kongresi. Ficea 2007. Bildiri Ozetleri. 21-24 Mayıs 2007*. Izmir, 2007, pp. 163-166.
- Otroshchenko V. Egi kipcsak kán temetkezése a Csingul folyónál és a kunok Magyarországon. "Magyarország és Azerbajdzán: a kultúrák párbeszéde" *IV Nemzetközi Tudományos Konferencia*. Budapest, 2010, II Kötet, II. 341-350.
- Otroshchenko V.V. Uhorski motyvy v biohrafii shliakhetnoho kypchaka z Chynhulskoi Mohyly. *Skhidnyi svit*, 2012. no. 1, pp. 103-107.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Yu.Ya. Istoriia Chingul'skogo kurgana. *Nauka i zhyzn*. Moskva, 1983, no. 7, pp. 78-80.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Yu.Ya. Polovetskyi kompleks Chynhul'skoho kurhanu. *Arkheolohiia*. Kyiv, 1986, iss. 53, pp. 14-36.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Yu.Ya. Vzaimootnosheniia Rusi s polovtsami v period formirovaniia Zolotoi Ordy (40-e - 60-e gg. XIII veka). *Mezhdunarodnye svyazi v srednevekovoi Evrope. Tez. dokl. Zaporozhe*, 1988, pp. 39-40.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Yu.Ya. Polovetskyi khan z Chynhul'skoho kurhanu. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Shlezviih, 1991, pp. 269-271.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Ju.Ja. Der Polovzer-Khan aus dem Cingul'-Kurgan. Die Auffindung. *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum, 1991, pp. 269-271.
- Otroshchenko V.V., Vovk T.A. Zolotoordynskiy period v istorii polovtsiv. *Etnosy Ukrainy: Tiurkskyi svit. Almanakh 2000*. Kyiv, 2000, pp. 81-89.
- Pálóczi-Horváth A. Régészeti Adatok a Kunok Viseletéhez. *Archaeologia Ertesítő*, 1982, no. 1.
- Pálóczi-Horváth A. Pecheneges, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary. Budapest: Hereditas Corvina, 1989.
- Piatysheva N.V. Zheleznaia maska iz Khersonesa. Moskva, 1964.
- Pletneva S. Kliuch nuzhno iskat v russkikh letopisiakh. *Nauka i zhizn*. 1983, no. 7, p. 67.
- Pletneva S.A. Kochevniki yuzhnorusskikh stepei v epokhu srednevekovia (IV-XIII veka). Voronezh: Izd-vo Voronezh. gos. un-ta, 2003.
- Podorozh u skhidni krai Vilhelma de Rubruka, brata ordenu minorativ, roku Bozhoho 1253. Pereklad A. Sodomora. *Vsesvit*. 1976, no. 9, pp. 122-161; no. 10, pp. 156-187.
- Pokett J., Schrek J., Holod R., Rassamakin Ju., Halenko O., Woodfin W. Architectural Energetics for Tumuli Construction: the Case of the Medieval Chungul Kurgan on the Eurasian Steppe. *Journal of Archaeological Science*. 2016, iss. 75, pp. 101-114.
- Pritsak O. Koly i kym bulo napysane "Slovo o polku Ihorevim". *Kyivska biblioteka davnoho svitovoho pysmenstva. Studii*. Kyiv: Vyd-vo "Oberehy", 2009, v. 7.
- Sergeeva I. Pod Chungul'skim kurganom. *Pravda*, 31.01.1982, no. 31 (23 192), pp. 8.
- Spinei V. The Great Migrations in the East and South-East Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj-Napoca: Imprimeria "Ardialul", 2003.
- Stoianov V. Kumanologiiia. Opyty za rekonstruktsiia. Sofiia: Akadem. izd-vo "Prof. Marin Drinov", 2006.
- Sushko K. Pro te znaie Chunhul. *Komsomolets Zaporizhzhia*, 1981, 17.10 (2980), p. 4.
- Tolochko P.P. Kochevye narody stepei i Kievskaiia Rus. Kyiv: Abrys, 1999.
- Tsybala L. Khudozhnie tkatstvo. *Istoriia dekorativnoho mystetstva Ukrainy (u piaty tomakh). Vid naidavnishykh chasiv do piznoho serednovichchia*. Kyiv, 2010, v. 1, pp. 367-376.
- Woodfin W.T. Within a Budding Grove: Dancers, Gardens and the Enamel Cup from the Chungul Kurgan. *The Art Bulletin*, 2016, no. 98:2, pp. 151-180.
- Woodfin W., Rassamakin Ju., Holod R. Foreign Vesture and Nomadic Identity on the Black Sea Littoral in the Early Thirteenth Century from the Chungul Kurgan. *Ars Orientalis*, 2010, no. 38, pp. 155-186.
- Zhuanvil Zh. de. Kniga blagochestivyykh rechenii i dobrykh deianii nashego sviatogo korolia Liudovika (perevod G.F. Tsybulko, eds. A.Yu. Karachinskogo, Yu.P. Malinin). Sankt-Peterburg: Evraziia, 2007.